

Két interjú Heller Ágnessel

Heller Ágnes 2018-ban párizsi tartózkodása alatt Schilling Árpáddal, Tarr Bélával és Jacques Rancière francia filozófussal november 26-án részt vett az Odéon színház *Les indésirables, dernier rempart contre la dictature* (Nemkívánatos személyek – utolsó bástya a diktatúrával szemben) című rendezvényén. A *Médiapart* körülbelül 45 perces interjúja két nappal korábban készült angol nyelven az egyik Odéon-negyedbeli kávézóban. A franciára fordított interjú, amelyet Antoine Perraud jegyez, *Les tyrans modernes ne promettent rien, ils font barrage* (A modern zsarnok ígérni nem ígér semmit, csak akadályt állít a fejlődés útjába) címen 2018. november 27-én került fel a *Médiapart* honlapjára (I. interjú). Ugyanebből az alkalomból született az a beszélgetés is, amelyet *Nationalisme : comment la Hongrie est tombée* (Nacionalizmus: hogyan esett el Magyarország) címen a párizsi *Libération* közölt 2018. november 24–25-i hétfői számában (II. interjú). Ez utóbbi, amely Thibaut Sardier munkája, feltételezésem szerint szintén angol nyelven készült. Mindkét interjú most jelenik meg először magyarul.

A ford.

I.

- **Lehet, hogy a hiperkapitalizmusnak sikerült létrehoznia azt az osztálynélküli társadalmat, amiről Marx álmodott?**

Hannah Arendt leírta, hogyan verték szét a Szovjetunióban a társadalmi osztályokat. Ma nem szétverték a társadalmi osztályokat, a társadalmi osztályok egyszerűen eltűntek a tömegtársadalomból.

Már csak ezért is lehetetlen a múltból örökölt kategóriákkal elemezni a jelent; olyan gyorsasággal változik a világ, és a változás ma még nagyobb ütemre váltott. A világot olyannak kell tekintenünk, amilyen, nem pedig olyannak, amilyen volt, vagy amilyennek szerintünk lennie kéne. Ma már nem működik a bolsevizmus, a sztálinizmus, a fasizmus vagy a náciizmus referenciája, akkor sem, ha az új jelenségek esetében még elővesszük és használjuk ezeket a fogalmakat, abban a hiszemben, hogy a visszatértükről van szó.

Ezek a tapasztalatok az osztálytársadalmakban bekövetkező erőszakcselekményeknek voltak a következményei. Ma egészen másnak vagyunk tanúi,

nevezetesen annak, hogy a vitalitásukat elvesztő társadalmakban minden ellenállás nélkül fogadják el a zsarnokságot: a zsarnokság a választási rendszernek köszönhetően rendezkedik be. Azért, mert az emberek rá szavaznak...

Ezért is fontos elgondolkodni azon, mit is jelent ma a demokrácia. És hogy a demokráciát újra megnevezzük. A fogalom ugyanis nem nagyon illik a mi posztmodern korunkra.

- **Az embernek olyan érzése támad, mintha valami archaizmussal volna dolgunk...**

Nekem is az az érzésem, hogy egyfajta „refeudalizációnak” vagyunk tanúi, például Magyarországon, Lengyelországban, Törökországban, Egyiptomban, Oroszországban meg másutt is, ahol a modernkori zsarnokoknak sikerül magukat meg- és újraválasztatni. Ők – saját maguk, strómanjaik és megbízható híveik számára – életjáradékká alakítják mindazt, ami nemrég a kapitalizmusnak volt az újraosztott profitja, és amiből a szociáldemokrata optikában a lehető legtöbb, a konzervatív szemlélet szerint a lehető legkevesebb a hátrányos helyzetű rétegeket illette... Mostantól fogva a politikai hatalom már nem az oligarchiától függ, az oligarchiát mostantól fogva a politikai hatalom hozza létre. Az oligarchiát a politikai hatalom táplálja; olyan szűles, mindent behálózó kliensrendszerrel van dolgunk, hogy méltán lehet „refeudalizációról” beszélni.

- **A demokratikus kapcsolatok maffia-kapcsolattá változtak?**

Értelmiségiek és kutatók 2013-ban *Magyar Polip* címen adtak közre tanulmánykötetet, amely Orbán Viktor hatalmát állam-maffiaként értelmezte. Itt is van keresztapa, de ezt a keresztapát a választói akarat ülteti székébe. Valamiféle önkéntes szolgásg teszi lehetővé a társadalom erőszakos átalakítását, ezért használom a „refeudalizáció” kifejezést (amelyet a honpolgár elidegenedtségének kihasználása tesz lehetővé), ami szerintem pontosabb a maffia-hasonlatnál (amit csak erőszakkal való megfélemlítéssel lehet rákényszeríteni a társadalomra). Mindennek következményeként Kelet- és Közép-Európa perverz demokráciájában az emberek megrontásával van dolgunk. Mindez nehezen volna elképzelhető Nyugat-Európában, amely – úgy látszik – egyelőre védve van ettől a jelenségtől, bár Olaszországon érdemes volna alaposabban elgondolkodni...

• **Hogyan kormányozzák a refeudalizált államokat?**

Úgy, hogy a városokat elszigetelik a vidéktől. Hogy a hatalom az alulinformált vagy egyoldalúan informált mély-Magyarországra épít – az újságokat, rádiót és televíziót ellenőrzése alatt tartja a hatalom, a propagandát a társadalmi hálózatok is erősítik, mivel védtelenek vele szemben. És választáskor a mély-Magyarország valósággal elsöpri a művelt és a világra nyitott városiasodott rétegeket. Ez a kisebbség vagy elfogadja a politikai helyzetet – beletröpdik legyőzöttségébe, és hallgat, esetleg elrejtőzik, vagy elhagyja az országot.

A hatalom befolyása alatt álló többséget vagy bűnbakok előtérbe állításával (ilyen bűnbak a milliárdos Soros György Magyarországon vagy Fethullah Gülen Törökországban...), vagy a külső fenyegetettséggel mobilizálják. Minden országnak megvan a maga külső „ellensége” (ilyen például a revansista Oroszország Lengyelország esetében). Másik ilyen sokszor emlegetett – ezúttal közös – külső fenyegetettség a migráció. Ráadásul a hatalom egyenlőségjelet tesz a migránsok meg az iszlám közé, ez pedig lehetővé teszi Orbánnak, hogy az európai kereszténység védelmezőjeként és megmentőjeként lépjen fel... „Megvédlek benneteket az ellenségtől (amit ugyan én hozok létre, de ti ettől függetlenül is félték tőle)” – ez a negatív ideológia teszi lehetővé a „demokratikusan” választott zsarnoknak, hogy minden választáson megkapja a tömegek támogatását. Mindez a vallás leple alatt olyan etnikai nacionalista szemléletet kelt újra életre, amely egyszerre formálta és tette tönkre Európa arculatát.

A magam részéről mindebben valamiféle nihilizmus is látok. Azt én is elismerem, hogy egyes XX. századi messianisztikus ideológiák, amelyek akaratuk ellenére akarták a boldogságot egyes népekre ráerőszakolni, veszélyesek voltak. De ott volt a létrehozandó aranykor ígérete. Sok értelmiségit megszédített ez a perspektíva. A mai zsarnokok viszont paranoiás szemléletükkel olyan honpolgárokat akarnak kinevelni, akik ostromlott várban érzik magukat, de egyetlen értelmiségi sem akad negatív ideológiájuk hálójába.

• **Ennek a refeudalizációnak nem lesz se Heideggere, se Lukácsa?**

Heidegger híve volt a III. Birodalomnak, mert az ígért valamit. Ugyanez a helyzet Lukács meg a kommunizmus esetében. A posztmodern zsarnokok azonban nem ígérnek semmit, az ő esetükben szó sincs jövőről, mintegy eltorlaszolják az utat, nekik csak egy bizonyos múlt megőrzése a fontos.

• **Őn Trumpot is ezek közé a szemfényvesztő autokraták közé sorolja?**

Gera Balázs képei 2019 májusából Párizsból, nem sokkal Heller Ágnes halála előtt

Trump csak bohócra emlékeztető félcédulás epifenomén, akinek bele fog törni a foga az amerikai demokrácia betontömbjébe. Az Egyesült Államoknak rendíthetetlenül szilárd az alkotmánya. Az az alkotmány látott már ilyen embereket, és látni fog másokat is. Európa sokkal törékenyebb. A demokrácia gyökerei itt nem olyan mélyek. 1940-ben még Franciaország is felmutatta ezt az európai fogyatékoskosságot. Európát leginkább az etnikai nacionalizmus szellemalakjai fenyegetik – Amerikát viszont részben megkíméli ez a veszély. Márpedig ha Európát hatalmukba kerítik a kontinens sátáni erői, akkor vége az Európai Uniónak. Akkor pedig Európa minden esélyét elveszíti, hogy bármiféle szerepet játsszon a világban. Attól fogva Európa óriási múzeum lesz, semmi több. Feltéve, persze, hogy nem lesz háború. Márpedig az etnikai nacionalizmussal az Óvilágban feltehetően a béke hosszú időszakának is befellegzett.

• **De vajon képes-e még egyáltalán Európa arra, hogy önmagával szembenézzen?**

Európa annyi, mint a reneszánsz kori humanizmus, a felvilágosodás, valamint a francia forradalom vívmányának tekintett emberi és honpolgári jogok. De a vallásháborúk is Európa, és a XX. század leggyűlöletesebb ideológiái is Európa talaján jöttek létre (100 millió áldozatot követelve), és a gyarmatok kirablásáról meg az ott elkövetett tömegmészárlásokról még nem is beszéltünk!

1945-től csak a fényes arcát látjuk Európának, a sötét arcát elfelejtettük és elfeledtettük, márpedig

az erőszak még visszajöhet, úgy látszik azonban, hogy a brüsszeli bürokraták ennek nincsenek tudatában.

- **A megoldás a humanizmus és forradalmi feszültség közti állandó dialektikában keresendő – írta, idestova negyven éve, a franciául *Pour une philosophie radicale* (A radikális filozófiáért) címen közreadott könyvében. Önnek ma mi a véleménye erről a radikális szükségletekre alapozott egyetemes etikáról?**

Csakugyan szükségük van a társadalmaknak arra, hogy radikálisan megváltoztassuk őket? Az igazság sohasem a konszenzusban, mindig a diszzenzusban keresendő – ez olyan filozófiai álláspont, amihez mind a mai napig ragaszkodom. De vajon tartható-e politikai szempontból is ez az álláspont? Sokáig reménykedtem a társadalomnak a fiatal Marx gondolataira alapozott radikális átalakításában, az elidegenedettségek felszámolásában, a korlátolatlan szabadságban stb. Erről a reményről ma már lemondtam. Nem azért, mert már nem hiszek ezekben az értékekben, hanem mert belátom, hogy az ilyen társadalomátalakítás lehetetlen. Már abban sem vagyok biztos, hogy egyáltalán kívánatos-e. Csakugyan olyan világban szeretnénk élni, amiről senki se mondhatja meg, hogy talmi vagy igazságtalan? Lehet, hogy a remény végső soron ugyanolyan negatív és végzetes érzés, mint a félelem vagy a szomorúság?

- **Amit mond, az szörnyen posztutópikus!**

A modern utópia elválaszthatatlan az egyetemes fejlődéstől, ami sokat javított az életkörülményeken. Ez az időszak már a múlté.

- **De 1989-ben, gondolom, ön is nagyon örült a visszakapott szabadságnak.**

Ez valóságos felszabadulás volt: az úgynevezett „valóságos szocializmus” zsarnokságának vége, képzelheti, túlfűtött időszak volt. De ez a felszabadulás nem vezetett minket a szabadsághoz. Én már 1945-ben is nagy felszabadulást éreztem, amikor rendkí-

vüli szerencsével túléltem az európai zsidóságnak a nácik általi elpusztítását, amelynek egész családom áldozatul esett. A szovjet csapatok – ezt Ön is tudja – felszabadítani felszabadítottak minket, de nem hozták el a szabadságot. Lehet, hogy ezek a tapasztalatok is közrejátszottak abban, hogy – ahogy Ön mondja – „szörnyen posztutópikus” vagyok...

II.

- **Lehet-e – nevezetesen Magyarországon – a populizmus sikerét a történelem válságával magyarázni?**

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznom, hogy a „populizmus” nem jó szó erre a jelenségre. Hugo Chávez populista volt, mert neki csakugyan fontos volt a nép. Akikről itt szó van, azok egyfajta oligarchikus elitet hoznak létre, és olyan társadalmat, amelyben a szegény egyre szegényebb, a gazdag pedig egyre gazdagabb. Inkább etnikai nacionalizmusról kellene beszélni. Ennek a kormányzati formának még akkor is a faj az alapja, ha ez nincs nyíltan kimondva. Mindez Magyarországon is jól látható, ahol Orbán Viktor élesen megkülönbözteti a nemzeti hovatartozást a honpolgári jogoktól, ellentétben például Franciaországgal, ahol a kettőt nem lehet szétválasztani. Mindig a magyarokhoz intézi szavait, ideértve a külföldön – például Romániában – élő magyarokat is, miközben figyelmen kívül hagyja azokat a nem-magyar anyanyelvűeket, akik ettől függetlenül magyar honpolgárok. De hadd térjek vissza a kérdésre. A valamikori osztálytársadalmakból 1968 után tömegtársadalmak lettek. 1968 előtt a pártok osztályérdekeknek voltak a képviselői. A tömegtársadalmakban már nincsenek hagyományos pártok, a választók ideológiák szerint szavaznak, ilyen ideológia az etnikai nacionalizmus is. Ezt képviseli például Matteo Salvini Olaszországban. Hiába másodrangú politikus Salvini a Ducehoz képest, mégis sok szavazatot kap.

- **Eltűntek a társadalmi osztályok, vagy csak a politikusok nem tudják megszólítani őket?**

Eltűntek, igen. Gazdagok és szegények, persze, vannak, de politikai vagy társadalmi-gazdasági nézőpontból a „szegényeket” már nem lehet azonosítani a „munkássággal”; két különböző dologról van szó. A szavazataikkal is ugyanez a helyzet. Magyarországon például Orbánra szavaz a cigány lakosság túlnyomó része. Számos országban társadalmi szempontból teljesen cseppfolyós lett a pártrendszer, és kiszámíthatatlanná vált, melyik társadalmi osztály milyen mozgalomra adja majd szavazatát. Ez ad kedvező háttérrel az etnikai nacionalisták megerősödésének; csak az a kérdés, hogyan tudnák

a liberális demokraták racionális érvekkel meggyőzni a választókat.

- **Lehet, hogy ezzel egyszermind annak a modern filozófiának is befellegzett, amely – túlélve a nemzeti sajátosságokon – kiállt az univerzalizmus mellett?**

A magam részéről inkább konfliktust látok a két tendencia között. Az első az univerzalizmus, ez a Felvilágosodással egyidejűleg fejlődött ki, mégpedig abból a gondolatból, amely szerint minden emberi lénynek ugyanolyan a tudata, ugyanolyanok a szellemi képességei. A nacionalizmus meg a nemzeti sajátosság fogalma viszont a romantikával fejlődött ki. A XIX. század végén, a XX. század elején még nagyon erősen jelen volt a kozmopolitizmus, az értelmiség java része kozmopolita volt. De, ezzel egyidejűleg – főleg Olaszország és Németország egyesítésével –, a nemzeti birodalmak fogalma is megszületett. Franciaországban is találkozunk ezzel az oppozícióval, mégpedig az *Emberi és honpolgári jogok deklarációjával*, amely egyesíti a két fogalmat. De mi történik, ha a két fogalom ellentmondásba kerül egymással? Ha az etnikai nacionalisták határozzák meg, mit is jelent a honpolgár, akkor ez a fogalom szembe kerül az emberi jogokkal.

- **Ha egyszer nem tűnt el teljesen, hová kell helyeznünk az univerzalizmust?**

Az univerzalizmus szerves része a jelenlegi történelmi tudatunknak, és szoros kapcsolatban áll a mai világ globális működésével; ebben a világban, ha valahol történik valami, az egészen távoli területeken is éreztetni hatását. Érdekes ebből a szempontból nézni a művészet világát: ha elmegy például a Velencei Biennáléra, első látásra nem fogja megállapítani, hogy egy festmény hol született, Dél-Afrikában-e, Latin Amerikában, Magyarországon vagy Franciaországban. Csak a festő keze nyomát látja a műalkotáson, más semmit. Ami a szórakozás területét illeti, mindenki ugyanazokat a műveket tekint meg, mindenki ugyanazt hallgatja. A politika terén viszont már nem találkozunk ezzel a globális dimenzióval. Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát például majdnem minden ország aláírta. De nagyon sok ország nem veszi komolyan ezeket a jogokat. Az univerzalizmus csak elméletben létezik, de nem a gyakorlatban.

- **De van-e még egyáltalán értelme, akár csak utópiaként?**

Ez a mostani időszak az utópiák összeomlásáé is. Marx még azt mondta, a proletariátus önmaga felszabadításával az egész világot felszabadítja. Ha igaz, hogy a proletariátus széles körben emancipálódott – a munkás ma már ugyanolyan szavazó, mint bárki más –, az is igaz, hogy ezzel a világ még

egyáltalán nem szabadult fel. Nemkülönböztetve az európai haladó gondolkodásban mindig is ott volt a gondolat, hogy a technológia meg a tudás fejlődése elválaszthatatlan a társadalmi emancipáció folyamatától. Ma ugyanolyan az okostelefonunk, nagyjából egyforma a tudomány szintje az egész világon. És mégis se szabadság, se boldogság, se törvényesség a földgolyó tekintélyes részén. Ezek az illúziók összeomlottak, ezzel pedig beléptünk az utópia utáni korszakba.

- **Lehet, hogy hiányoznak a kollektív narratívák?**

A kollektív narratíva, legalábbis Európában, hagyományosan két pilléren nyugodott. Egyik volt a Biblia, másik pedig a görög-római ókor filozófiája és intézményrendszere. A francia forradalom idején mindenki rómainak akarta látni magát. De itt európai narratívákról van szó, míg a világ más kultúráiban egészen más strukturáló narratívákat találunk, olyanokat, amelyeknek nem sikerült általánossá válni. Csak, hogy egyetlen példát mondjak, a katolicizmus sokáig törekedett az egész világ meghódítására, de törekvése kudarcot vallott.

- **Lehet-e egy európai kollektív narratíva a nacionalista diskurzus ellensúlya?**

Mesterségesen nem lehet kollektív narratívákat létrehozni. Bizonyos szempontból a Biblia meg a görög-római hagyomány még ma is eleven. A filozófia is olyan európai kulturális narratíva, amely élesen különbözik például az ázsiai életbölcsestől.

- **Ön szerint a liberális demokrácia a lehető legjobb politikai rendszer. Miért?**

Az univerzalizmus eszméjét egyedül a liberális demokrácia alapzatán lehet megmenteni. A XX. század után, amikor a liberális demokráciákat mindenütt szétverték Európában, és amikor az etnikai nacionalizmus a hullák millióit hagyta maga után, a liberális demokráciának az eszméket vissza kell iktatniuk jogaikba: vissza kell térni a hatalmi ágak szétválasztásának és a népszuverenitásnak a montesquieu-i gondolatához. Ennél jobbat nem lehet ki-

találni. Mindenesetre a rendszer nagyon sebezhető: bár alapítói mindig az emberi természettel próbálták igazolni, korántsem tekinthető természetesenek. A demokrácia előtti időkben mindig is voltak olyanok az emberiség történetében, akik a nép jószágos atyjaként akartak uralkodni, majd az isteni jogon való uralkodás nevében az apát fia követte a hatalomban. A demokraták hosszú harcot folytattak az ellen a felfogás ellen, amely szerint a család kormányzati modell is egyben, de a demokratikus struktúra viszonylag új keletű a történelemben. Ahol a liberális demokrácia még nem vert gyökeret, az embereket nagyon könnyen ellene lehet fordítani. Mindez Orbánnak sem okozott különösebb nehézséget: Magyarországon valójában sohasem volt igazi demokrácia, talán csak a Népköztársaság bukása utáni tízegynéhány évet kivéve. Így valójában csak a régi rend állt vissza.

- **Most, hogy a világ számos országában ütötte fel fejét a populizmus, Ön szerint melyik országban erősek a liberalizmus gyökerei?**

A francia történelem mindig is nagyon konfliktusos volt a liberális demokráciával szemben. Az Első Köztársaság a jakobinizmusnak, majd a bonapartizmusnak adta át helyét. A II. Köztársaságot III. Napóleon tekintélyuralma követte. A társadalom egy része azonban mindig is kész volt barikádot emelni a liberális demokrácia védelmére. Ott mindig is létezett olyan közösség, amely magáévátette a forradalom szellemiségét. De – a jelenlegi helyzet ellenére – az angolszász országokban is bízom. Nagy-Britannia erősen konzervatív, a munkáspártot még antiszemitizmussal is vádolják, de még itt is erősek a demokrácia gyökerei, még ha a helyzet rosszabb is, mint az Egyesült Államokban.

- **És hogyan áll a helyzet Trump Amerikájában?**

Ez külön világ, az Egyesült Államokban mindig is sok volt az erőszak, a fajgyűlölet, az elnyomás. De mindig volt olyan része a társadalomnak, amelyik ezen felül tudott kerekedni. Olyan itt sohasem történt, hogy külföldi hadseregnek kellett meghonosítani vagy jogaiba visszahelyezni a liberális demokráciát, ezt mindig az amerikaiak honosították meg vagy helyezték vissza jogaiba.

- **Vajon a barikádepítés hagyománya azt jelenti, hogy van legitim erőszak is?**

A jogos önvédelmet meg a háborút nem számítva elmondhatjuk, az erőszak sohasem legitim. Az erőszak nem tartozik a honpolgári jogok közé, a honpolgár csak a passzív ellenállás különböző formáival élhet, csak így harcolhat egy neki nem tetsző rezsim ellen. Kizárólag akkor van jogunk az erőszakra, amikor emberi jogainktól fosztanak meg minket. Ma azonban inkább az erőszak erősödése nyugtalanít, mert ez alapozza meg az etnikai nacionalizmust.

- **A mai magyar filozófusoknak mennyire fontos Franciaország?**

A XX. században a magyar filozófia inkább Németország felé orientálódott. Heidegger ma is jelentős filozófusnak számít Magyarországon, de a francia filozófiának nagyobb a hatása. Derridát például nálunk igen sokan tanulmányozzák. Ami engem illet, ismertem Foucault-t és Derridát is, az utóbbi, akivel New Yorkban együtt tartottunk előadás-sorozatot a barátságról, Magyarországra is többször ellátogatott.

- **Marx műveiből tanulhatnak valamit a liberális demokrácia védelmezői?**

A demokráciát illetően Marxtól sokat nem lehet tanulni, ehelyett inkább Montesquieu-höz vagy Tocqueville-höz kell fordulni. Marx abban lehet segítségünkre, hogy ne tűrjük felháborodás nélkül mindazt, ami a világban felháborító.

Fordította: Ádám Péter